

Xasan ATAMURODOV,
Toshkent amaliy fanlar universiteti o‘qituvchisi
E-mail: atamurodovxasan@mail.ru

PhD, dotsent G‘.Pirnazarov taqrizi asosida

DEVELOPMENT OF LEGAL LITERACY BY TEACHING THE SCIENCE OF “EDUCATION” TO STUDENTS AS A SOCIAL-EDUCATIONAL PROBLEM

Аннотация

This article in the decree “On the radical improvement of the system for increasing legal awareness and legal culture in society” talks about the role and socio-pedagogical features of the development of legal literacy through teaching the science of “education” to students in secondary schools.

Key words: Democracy, civil society, law, legal awareness, legal culture, legal literacy, legal competence, immunity, axiology, general secondary education, socio-pedagogical features.

РАЗВИТИЕ ПРАВОВОЙ ГРАМОТНОСТИ ПУТЕМ ПРЕПОДАВАНИЯ НАУКИ «ВОСПИТАНИЕ» У СТУДЕНТОВ КАК СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация

В данной статье в указе «О коренном совершенствовании системы повышения правосознания и правовой культуры в обществе» говорится о роли и социально-педагогических особенностях развития правовой грамотности путем преподавания науки «воспитание» у учащихся общеобразовательных школ.

Ключевые слова: Демократия, гражданское общество, право, правосознание, правовая культура, правовая грамотность, правовая компетентность, иммунитет, аксиология, общее среднее образование, социально-педагогические особенности.

O‘QUVCHILARDA “TARBIYA” FANINI O‘QITISH ORQALI HUQUQIY SAVODXONLIKNI RIVOJLANTIRISH IJTIMOYIY-PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Аннотация

Ushbu maqolada “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risidagi” farmonida umumiy o‘rta ta‘lim maktab o‘quvchilarda “tarbiya” fanini o‘qitish orqali huquqiy savodxonligini rivojlantirish o‘rni va ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Demokratiya, fuqarolik jamiyati, huquq, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, huquqiy savodxonlik, xuquqiy kompetensiya, иммунитет, аксиология, umumiy o‘rta ta‘lim, ijtimoiy-pedagogik xususiyatlar.

Kirish. Jahonda globallashuv jarayoni tezlashayotgan bir paytda o‘quvchilarda huquqiy kompetensiyani shakllantirish va ularni takomillashtirish, o‘qitish masalalari dolzarb bo‘lib bormoqda. Bugungi kunga kelib huquq ta‘limiga doir turli interfaol usullar amaliyotda keng qo‘llanilmoqda. O‘quvchilarda huquqiy kompetensiyalarni integrativ asosda rivojlantirishga katta ehtiyoj seziladi. Rivojlangan xorijiy davlatlarda huquqni o‘qitishga doir ilmiy adabiyotlarda boshlang‘ich sinfdan boshlab qonunga rioya qilish, xususan, itoatkorlikkaga alohida e‘tibor beriladi va ta‘lim jarayonida interfaol usullardan unumli foydalaniladi. Dunyo tajribasida huquqiy savodxonlik mashg‘ulotlari bir bo‘lim yoki bir mavzu bilan tugab qolmaydi. Umumiy o‘rta ta‘limda, xususan, kasbiy fanlarni o‘qituvchi darsliklarda keltirilgan o‘quv topshiriqlari, keyslar to‘g‘ri yashash ko‘nikmalarining osongina shakllanishiga olib keladi.

Dunyoda fanlarini o‘qitish kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan bo‘lib, dars jarayonida mazkur kompetensiyalarni shakllantirish huquqiy savodxonlikning rivojlanishiga olib keladi. Shu o‘rinda chet elda huquqni o‘qitish bilan mamlakatimizda mazkur sohani o‘qitish maqsadlari ma‘lum ma‘noda farq qilishini, ularni bir chiziqda tasavvur qilib bo‘lmasligini ta‘kidlash lozim. Shunga qaramay, inson huquqini o‘rganish bo‘yicha belgilangan darajalar hamma xalqlarda tatbiq qilinmoqda. Bo‘ysunuvchanlik, qonunga hurmat ko‘rsatishni o‘rganishga qo‘yilgan mazkur talablar asosida konstitutsiya mazmunini o‘qish tushunish, tushunganlarini yozib bera olish malakalari shakllanadi. Bunday yondashuvdan ijodiy foydalanib, huquq darslarini ham samarali tashkil etish mumkin. Rivojlangan davlatlarning huquq o‘qitish metodikasida integratsiya asosida o‘rgatiladi, asosan, topshiriqlarga tayanadi, keys va maxsus topshiriqlar aniq farqlanadi, o‘z o‘rnida ishlatiladi. Shu sababli ularning huquqiy kompetensiyani o‘rganish layoqati yuqoridir.

Boshlang‘ich ta‘limdan boshlab, oliy ta‘limga qadar huquqqa doir o‘quv materiallari mazmunini takomillashtirish, o‘quvchilarda huquqiy kompetensiyani shakllantirish, uning natijasida huquqiy savodxonlikni oshirish bugungi kunda davlat siyosati darajasidagi dolzarb masalalardan biri bo‘lib turibdi. Qonunlar mohiyatini o‘qitish orqali bo‘lajak mutaxassislarda kreativ fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish zarur. Zero, “Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma‘naviy salohiyatga ega bo‘lib, dunyo miqyosida o‘z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo‘sh kelmaydigan insonlar bo‘lib kamol topishi, baxtli bo‘lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz”[1], – deb ta‘kidlanishi huquq ta‘limi oldiga mamlakatimiz yoshlarini o‘z haq-huquqlarini anglaydigan erkin hamda savodli bayon qila oladigan mustaqil fikr sohiblari etib tarbiyalashdek dolzarb vazifalarni qo‘yadi. Shu ma‘noda o‘quvchilarda huquqiy savodxonlikni rivojlantirish orqali huquqiy kompetensiyani to‘la shakllantirish, qonunga bo‘ysunish ko‘nikmasini rivojlantirishga zamin yaratish va mustaqil fikrlashga o‘rgatish uchun huquqiy ta‘limiga doir o‘quv materiallarining metodik ta‘minotini takomillashtirish zarurati mavjud.

Mavzuning dolzarbligi. Yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirish va ularning manfaatlarini huquqiy himoya qilishga doir qator maqsadli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablari o‘quvchilarning huquqiy savodxonligini rivojlantirishning metodologik asoslari, pedagogik ta‘sirchan usul, shakl va omillarini tahlil etish, shuningdek, huquqiy savodxonligini rivojlantirish orqali huquqiy ongni shakllantirish va huquqiy xabardorlikni oshirishning ta‘sirchan mexanizmlari, mafkuraviy immunitetni shakllantirishning ilmiy masalalarini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

O'quvchilarning huquqiy savodxonligini rivojlantirishda "Tarbiya" fani imkoniyatlaridan keng foydalanish va ta'lim muassasalari ma'naviy-ma'rifiy ishlarining yangi, zamonaviy ta'sirchan texnologiyalarini ishlab chiqish, modernizatsiyalashtirish va takomillashtirish mexanizmlarini ilmiy-nazariy tadqiq etishni talab qilmoqda.

Mavzu bo'yicha ilmiy izlanishlarning qisqacha tahlili.

Respublikamizda kadrlar tayyorlashning pedagogik asoslari, tashkiliy-metodik shart-sharoitlari, tamoyillari, ushbu jarayonni tashkil etishga qo'yilayotgan ijtimoiy-pedagogik talablar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining pedagog kadrlar malakasini oshirishdagi o'rni, pedagoglarning kasbiy rivojlanishida axborot-kommunikativ, huquqiy kompetentlikka ega bo'lishning ahamiyati A.Aminov, Z.A.Artikbaeva, U.Sh.Begimqulov, N.Komilov, A.Mavrulov[2], M.Tojiev, O.Ziyomuxammedov[3], I. Ergashev, G.Tulenova, O.Musurmonova[4], U.Mahkamov, M.Quronov[5], N.M. Egamberdieva, Q.Quronboev[6], O.Jamoliddinova, Z.Salieva, M.Urozova, B.Mirzaolimov, R.Turdiyeva[7], M.Artaqovalarning ilmiy tadqiqotlarida yuqori sinf o'quvchilarining ma'naviy-axloqiy, sog'lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirish, tarixiy tafakkurini modernizatsiyalashtirish didaktik ta'minot vositasida rivojlantirish, madaniy-insonparvarlik yondashuv asosida talabalarni shaxsiy va kasbiy ijtimoiylashtirish masalalarini takomillashtirish tadqiq etilgan.

Xorijlik olimlardan E.X.Moriy (E.H.Mory), Tomas L.Fredman (Thomas L. Friedman), U.Binengraber (U.Bienengraber), O.Vorndran (O.Vorndran), M.Osborn (M.Osborn)larning ilmiy ishlarida kadrlarning axborot-kommunikativ, huquqiy kompetentligini rivojlantirishning integratsion, adaptiv va modulli texnologiyalari tadqiq etilgan.

Qayd etilgan tadqiqotlarda asosan, pedagogik ta'limida o'quvchilarning kommunikativ, kasbiy ko'nikmasini rivojlantirish faoliyatiga doir, ularning ta'lim jarayonini loyihalashtirishga oid ko'nikmalarini shakllantirish, pedagogik tafakkurini rivojlantirish, ularda ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalarining ayrim jihatlari ochib berilgan. Biroq "O'quvchilarda huquqiy kompetensiyani rivojlantirish" muammosi mustaqil tadqiqot ob'ekti sifatida o'rganilmagan.

Tadqiqotning maqsadi. O'quvchilarda "Tarbiya" fanini o'qitish orqali huquqiy savodxonlikni rivojlantirish orqali huquqiy kompetensiyani innovatsion yondashuvlar asosida rivojlantirishni takomillashtirish bo'yicha o'quv-metodik ta'minot yaratish.

Tadqiqotning ob'ekti. O'quvchilarda huquqiy kompetensiyani innovatsion yondashuvlar asosida rivojlantirish jarayoni hisoblanadi.

Tadqiqotda nazariy (tahliliy-statistik, qiyosiy-taqqoslash, analogiya, modellashtirish), diagnostik (so'rovlar, suhbat, so'rovnoma, kuzatish, loyihalashtirilgan metodikalar), prognostik (ekspert baholash, mustaqil baholarni umumlashtirish).

Asosiy qism. Bugungi globallashtirish jarayonlari, fan-texnika taraqqiyoti, innovatsion jamiyatga bo'lgan ehtiyoj yoshlar uchun ko'plab imkoniyatlar yaratmoqda. Ular oldiga tekzor qarorlar qabul qilish, innovatsion tafakkurni shakllantirish, intellektual salohiyatni oshirish bilan birga milliy va umuminsoniy qadriyatlariga sodiq bo'lishdek hayotiy talablarni qo'yimoqda. Sobiq tuzumning parchalanishi, Markaziy Osiyo mamlakatlariga, jumladan, mamlakatimizga nisbatan ham turli xil shakl va mazmundagi siyosiy, iqtisodiy, huquqiy va mafkuraviy tahdidlarni kuchaytirdi. O'sib kelayotgan yosh avlodda yuksak ma'naviyat, keng dunyoqarash, tafakkurni shakllantirish, ogohlik va sergaklik ruvida tarbiyalash davr talabiga aylandi.

N. Koshanovning ta'kidlashicha, buning sababi fikrlash, tahlil qilish, idrok qilish qobiliyatiga ega bo'lmagan yosh avlod faqat topshiriqni bajaruvchi manqurtga aylanishi ehtimoli mavjud. Manqurtlar esa kechagi, bugungi, kelgusi kun haqida o'ylamaydi. Ular inson uchun zarur bo'lgan erk, haq-huquq va qadriyatlarining qadriga yetmaydi. Shu o'rinda o'sib kelayotgan yosh avlodni mamlakatimiz va o'z kelajagiga bo'lgan ishonch odobini tarbiyalash ta'lim olishida, shaxsiy hayotida, kelgusi ish faoliyatida, jamoa orasida qat'iy harakat qilishida katta ahamiyatga ega. Har bir ma'naviyatli, ongli insonda vatanidan faxrlanish tuyg'usi bo'lishi, unga munosib bo'lishga harakat qilishi lozim[8]. O'zbekiston fuqarolik jamiyatini qurish sari

harakat qilayotgan davrda fuqarolarning huquqiy savodxonlik darajasi yuqori darajada bo'lishi va ushbu jarayonda umumta'lim maktablarida jamiyatda barcha jabhalarda faol ishtirok etishga tayyor, o'z mustaqil fikriga ega, o'z huquq va burchlarini anglagan yoshlarni tarbiyalash muhim ahamiyatga ega. Shaxsni tarbiyalash eng dolzarb ijtimoiy va pedagogik muammo hisoblanadi.

O'sib kelayotgan yosh avlodni jamiyat talablari asosida tarbiyalashda ta'lim sub'ektlari o'rtasidagi uzluksizlikni hamda fan predmetlari o'rtasidagi integratsiyani ta'minlash zaruriti mavjud. "Tarbiya" va "tarbiyat" so'zlari 1)parvarish qilmoq; ta'lim bermoq; o'rgatish; 2)navozish; mehribonlik ko'rsatish; ko'z-quloq bo'lish; himoya qilish; kabi ko'p qirali ma'nolarga ega[9]. Inson asosan ikki xil yo'l bilan tarbiyalanishi mumkin: birovlarining bevosita ta'siri, ya'ni o'rgatishi, shuningdek donolar fikrlari, o'g'itlari va asarlarini o'qish orqali; inson o'zining fikrlashi, odamlar hatti-harakatidan, qilgan va qilayotgan ishlaridan tegishli xulosalar chiqarib olishi, eng qudratli-tafakkuri vositasida tarbiyalanishi mumkin. Ota-bobolarimiz "Agar kishiga hayotning o'zi berolmasa ta'lim, unga o'rgata olmas hech bir muallim"deya juda asosli fikr aytishgan[10]. Birinchi prezidentimiz haqli ravishda "Tarbiyachi- ustoz bo'lish uchun, boshqalarning aql-idrokini o'stirish ma'rifat ziyosidan bahramand qilish, haqiqiy vatanparvar, haqiqiy fuqaro etib yetishtirish uchun avvalo, tarbiyachining ana shunday yuksak talablarga javob berishi, ana shunday fazilatlariga ega bo'lishi kerak" degan edilar[11]. Mashhur rus pedagogi Makarenko shunday degan edi: "Hamma narsani tarbiyalashadi: odamlar, narsalar, hodisalar, hammasidan ko'ra ko'proq- odamlarni. Ulardan, birinchi navbatda, ota-onalar va o'qituvchilarni". Olim bu fikri bilan asosli ravishda bolalarni tarbiyalovchi insonlarni o'zini eng avvalo tarbiyalamasdan turib tarbiyada natija bo'lmasligini ta'kidlab o'tadi. Tarbiyachi-pedagogning o'zi tarbiyalangan, axloq-odobli, xush xulq - atvorli ya'ni o'quvchiga har tomonlama namuna bo'la olishi lozim. Tarbiyani amalga oshirishning vosita, usullari va omillari ko'pdir. Pedagogikaning ta'lim va tarbiya deb nomlanuvchi ikkita bo'limi bir-biriga uyg'un holatda amalga oshiriladi. Pedagogikada "ta'lim ustuvor bo'lishi kerakmi yoki tarbiyami"?-degan bahsli munozaralar mavjud. Sababi ta'lim orqali tarbiyalaymiz, tarbiya vositasida esa ta'limga rag'batini oshiramiz.

N.Koshanova "Tarbiya mavsumiy, ma'lum bir vaqtga mo'ljallangan ish emas, balki jamiyat va davlat ahamiyatiga molik kechiktirib bo'lmas, uzluksiz davom etadigan jarayon va strategik masaladir. Tarbiya jarayoni o'qituvchi va o'quvchining o'zaro ta'sirida amalga oshiriladigan dinamik tizim sifatida qaraladi. Tarbiya jarayoni ta'lim muassasasi pedagogik faoliyatining yadroidir[12]. Jadid ma'rifatparvari Abdulla Avloniy tarbiya to'g'risida shunday deganlar "Tarbiya tug'ilgan kundan boshlab, vujudimizni quvvatlantirmoq, fikrimizni nurlantirmoq, axloqimizni go'zallantirmoq zehnimizni ravshanlantirmoq lozim". Faylasuf Immanuel Kant esa o'z asarlarida "Inson faqat tarbiya orqali inson bo'ladi, uning qandayligi tarbiyaning natijasidir", degan fikrlarni bildirgan.

Umum ta'lim maktab o'quvchilarini kelajakka yo'naltirish ularning o'ziga bo'lgan ishonchni rivojlantirish, ularga o'ziga xosligini tushunishga, boshqa odamlarning fikrlarini hurmat qilishga o'rgatish, o'zini xolis baholash, o'z qobiliyatlari, malakalarini hisobga olgan holda kelajak uchun real rejalari tuzish, o'z-o'zini anglashi, o'zini boshqarish tizimini takomillashtirish ishbilarmonlik, axloq va tashabbuskorlikni tarbiyalash, ularning oilalari, o'qituvchilar bilan o'zaro aloqalarini faollashtirish lozim. Bizning fikrimizcha tarbiya jarayoni maxsus ishlab chiqilgan bo'lishi, ya'ni bolaning o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini boshqarish imkoniyatlari bilan uyg'unlashtirilgan maqsadga muvofiq tizim bo'lgandagina haqiqiy bo'ladi. XXI asr kishisi umuminsoniy qadriyatlardan va bugungi kun haqiqatlaridan kelib chiqib, jismonan sog'lom, ma'naviy axloqiy, intellektual jihatdan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan bo'lishi shu bilan birga dunyoda sodir bo'layotgan jarayonlarga loqayd bo'lmasligi, tashqi olam bilan faol aloqada bo'lishi lozim. Bolaning shaxs sifatida shakllanish va ijtimoiylashtirish davri asosan maktab tizimida yuz beradi. Shu bois mamlakatimizda umumta'lim maktablarida ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishda bir qancha tizimli islohatlar amalga oshirildi. Jumladan, Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 7-

iyuldan kuchga kiritilgan 422-sonli qaroriga muvofiq umumiy o'rta ta'lim muassasalarida «Odobnoma», «Vatan tuyg'usi», «Milliy istiqloq g'oyasi va ma'naviyat asoslari» hamda «Dunyo dinlari tarixi» fanlarini birlashtirgan holda yagona «Tarbiya» fani I -9- sinflarda 2020/2021 o'quv yilidan, 10-11-sinflarda esa 2021/2022 o'quv yilidan boshlab fanlarga ajratilgan umumiy soatlar doirasida bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etilishi belgilandi. 2020-2023 yillarda Respublika oliy ta'lim muassasalarining «Boshlang'ich ta'lim», «Tarix» (mamlakatlar va mintaqalar bo'yicha), «Tarix o'qitish metodikasi», «Filologiya va tillarni o'qitish: O'zbek tili», «O'zbek tili va adabiyoti», «Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi», «Pedagogika va psixologiya», «Dinshunoslik» va Islomshunoslik (Islom tarixi va manbashunosligi)», «Psixologiya (Din sotsiopsixologiyasi)» ta'lim yo'nalishlari bitiruvchilariga umumiy o'rta ta'lim maktablarida «Tarbiya» fanini o'qitish huquqi berilishi yuzasidan zarur choralarni ko'rilishi belgilab berildi. Umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilarining yoshi va psixofiziologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ularning ongiga umuminsoniy qadriyatlar va yuksak ma'naviyatni yanada chuqur singdirish, ularni vatanparvarlik va insonparvarlik ruhida tarbiyalash, umumiy o'rta ta'lim muassasalaridagi ma'naviy-

tarbiyaviy ishlarni yangicha asosda tashkil etish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qarori asosida 4 ta ijtimoiy-gumanitar yo'nalishdagi fanlar integratsiyasidan iborat "Tarbiya" fani bosqichma-bosqich joriy qilinishi belgilandi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, xulosa qilishimiz mumkinki o'tkazilgan tahlillar natijaci quyidagi xulosa va tavsifalarni ishlab chiqishga acoc bo'ldi:

o'quvchilarning huquqiy kompetensiyasini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari integrativ tizim: fanlararo bog'liqlik, sub'ektlar integratsiyasi: o'qituvchi bilan o'quvchilar ta'limiy muhitning tashkilotchisi, boshqaruvchisi va ishtirokchisi sifatida hamda korporativ (guruh jamoasi) boshqaruv komponentlari asoslash bo'yicha seminar-treninglar o'tkazish;

o'quvchilarning huquqiy kompetensiyasini rivojlantirishning huquqiy kompetensiyasini rivojlantirish jarayonini loyihalashtirish modeli pragmatik ta'lim usuli hamda ta'lim jarayonini loyihalash tamoyillariga ustuvorlik berish asosida takomillashtirilish mexanizmi ishlab chiqish;

o'quvchilarning huquqiy kompetensiyani rivojlantirishda huquqiy savodxonlikka doir tushunchalarni izohlash va keystopshirirlarning metodik imkoniyatlarini kengaytirishga doir malakacini oshirib borish kerak.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент, Ўзбекистон, 2017. – 48 б.
2. Маврулов А. Маънавий баркамол инсон тарбияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 80 б.;
3. Тожиёв М., Зиёмухаммадов О. Миллий педагогик технологияни таълим-тарбия жараёнига татбиғ'и ва уни ёшлар интеллектуал салоҳиятини юксалтиришдаги ўрни. – Т.: МО'МТОЗ СО'З, 2010. – 290 б.,
4. Мусурмонова О. Юқори синф ўқувчилари маънавий маданиятини шакллантиришнинг педагогик асослари: Пед.фан.док. ...дисс. – Т., 1993. – 364 б.;
5. Қуронов М. Ўзбекистон умумий ўрта таълим мактабларида миллий тарбиянинг илмий-педагогик асослари: Пед.фан.док. ... дисс. – Т., 1998. – 316 б.;
6. Қуронбоев Қ.Қ. Талабаларнинг маънавий-ижтимоий фаолликларини ривожлантиришнинг педагогик асослари (ёшлар ташкилотлари мисолида): Пед.фанл.номз. ... дисс. – Т.: 2000. – 155 б.;
7. Турдибоева Р. Ёшларнинг ҳуқуқий маданиятини шакллантириш. – Т.: Ўзбекистон, 2014. – 185 б.;
8. Кошанова Н. Умумтаълим мактабларида "тарбия" фанини ўқитиш: давр талаби, этиёж ва зарурият// International Scientific and Practical Conference April 21-22
9. Ўзбек тилининг изоҳли дуг'ати.2 жилдик,II том,-М.: «Рус тили нашриёти»,1991,-125-б. 3. Каримов И.А.Буюк келажигимизнинг ҳақиқий кафолоти, Тошкент, "Шарқ" нашриёт- матбаа концернининг Бош таҳририяти,1993, 27-28-бетлар.
10. Сафо Очил.Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари. Тошкент "Ўқитувчи"1995.-Б. 208.
11. Каримов И.А. Буюк келажигимизнинг ҳуқуқий кафолоти. – Тошкент, Шарқ нашриёти – матбаа концерни Бош таҳририяти, 1993, 27-28-бет.
12. Н.М.Кошанова.Умумтаълим мактабларида синф раҳбарлари фаолиятини ривожлантириш механизмлари(кластер ёндашуви асосида) //пед.фан.фалсафа доктори дисс.Чирчиқ,2022. –Б.160.
13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 7.07.2020.санасидаги 422-сонли қарори. <https://lex.uz/ru/docs/4885018> 2. 5. б.
14. Пирназаров Г' .Н. Талаба-ёшларнинг ҳуқуқий маданиятини оширишнинг замонавий технологиялари (Олий таълим муассасалари маънавий-маърифий ишлар тизими мисолида).Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. С.2021: – 23 б.